

Odense byfred 1477

Af *Ove Jørgensen*

De første bydannelser i Danmark udviklede sig i løbet af middelalderen under kongens beskyttelse til købstæder, d.v.s. steder, hvor man købte (og solgte). Det var kongemagten, der sikrede den offentlige ro og orden i byen (byfreden), særligt i forbindelse med torve- og markedshandelen (torvefreden).

Disse retsregler, stadsretter eller købstadsprivilegier gjaldt ikke alene for den egentlige bygrund inden for byportene, men også for det forter-ræn, der betegnedes som »wighbelt« eller byens marker og som strakte sig et kortere eller længere stykke ud i landet. Købstædernes markjorder endte ofte, hvor en vej i forlængelse af en af byens algader, dvs. hovedgader, krydsede et vandløb. I købstadsprivilegierne findes sådanne vandløb ofte angivet med navn, og i det omfang man kan lokalisere disse vandløb, kan man dermed angive den omtrentlige udstrækning af byens marker.

Man ved ikke, hvornår Odense er blevet købstad, men borgmester og råd i Odense nævnes allerede 1288. De ældste bevarede privilegier er fra 1335 og er udstedt af den holstenske greve Gert, som havde fået Fyn som arveligt len. Dette brev og et følgende frihedsbrev 1409 fra Erik af Pommern stadfæster alle de friheder, som Danmarks konger tidligere havde givet rådmænd og borgere i Odense, men ingen af brevene indeholder topografiske enkeltheder. Dem finder vi først i et brev fra 1477, hvor Christian I. skriver, at »vore elskede borgmestre og råd i Odense« har været hos ham og rigsrådet med »vor forfaders kong Valdemars« privilegier, men da de ikke var i tilfredsstillende stand, »har vi fornyet, undt, givet, stadfæstet og fuldbyrdet« alle de privilegier, nåder og friheder, som »vor forfader kong Valdemar« havde givet dem.

Herefter siges i brevet først, at borgerne i Odense skulle have alle de friheder, som de havde haft i »kong Valdemars og hans forfaders kong Valdemars tid«. Det kan ikke af teksten ses, hvilke af de fire konger med

navnet Valdemar der menes. H. V. Clausen mente 1926¹, at den førstnævnte kong Valdemar ikke kunne være Valdemar Atterdag (1340–1375), fordi et højst 130 år gammelt dokument ikke kunne være blevet ødelagt af »Gammelhed«. Det er der dog ikke noget i vejen for, og Valdemar Atterdag vides at have indløst Næsbyhoved og anlagt »en svær og mægtig dæmning« mellem Kohave og Kluset nordvest for slottet, og det forekommer derfor ikke usandsynligt, at han skulle have bekræftet byens privilegier.

Hvis den førstnævnte kong Valdemar er Valdemar Atterdag, kunne »hans forfader« være Valdemar Sejr (1202–1241). Privilegierne kan næppe føres tilbage til Valdemar den Store (1157–1182), og det forekommer mindre sandsynligt, at privilegierne skulle kunne tilskrives Valdemar (III) (1326–1330), som ganske vist havde givet Kolding denne bys første privilegier, men det havde sine særlige magtpolitiske grunde.

Det fastslås i Christian I.s brev fra 1477, at privilegierne skal gælde »omwel innen therés stadz wern oc haffwelwerke oc swo innen for^{ne} stadz markeskeel, som almenth kalles bierck eller wicbelle, swo at for^{ne} stadz friihed oc byfridh skal recke

- 1) yster vd til Honebeck,
- 2) vester vd til Clawesbeck oc Holebecks leth,
- 3) synder vd til Ostebeck oc
- 4) nør vd til Iglewadh, Rosenkelle oc Oole wad oc theres wegh til theres haffen oc skib i Ellemose aa frii«.

I det følgende skal de nævnte grænser for byfreden søges lokaliseret.

1) *yster vd til Honebeck*

Yster vd, d.v.s. ud fra byen gennem dens østre port, der som regel kaldtes Pjenteport², men 1558 Østerport³.

Hanebæk er af Engelstoft 1880⁴ lokaliseret således: »vel er Hanebek ei mere til, men »Hanebekshusene« og Fredstenen selv vise endnu, hvor den har løbet, fra Marken (Paaskes Høi) til Aaen ned ved Ejby Mølle; nu har Vandet faaet Afløb til Canalen.« Hanebækshusene ved Gummes Dam omtales i Grundtaxten 1776. Med henvisning til Engelstoft lokaliserer Danmarks Stednavne Hanebækshusene til: Øst for Odense ved Hanebæk, 2/3 1477 honebeck, hvis forled er subst. gllda. »hane«. ⁵

*Byfredsten på Skt. Jørgens Gade
(fol. Bjarne Mortensen).*

Hanebæk havde dog ikke sit udspring ved Paaskes Høi eller Paaskes Banke, og sådan har Engelstoft da heller ikke tegnet bækken på sin gengivelse (Pl. III) af J. Themsens kort fra 1717, og sådan er den heller ikke tegnet på originalen til dette kort. Bækken er begge steder tegnet med udspring i den dam, som nu indgår i friarealet til Borgerhus, d.v.s. ejendommen Skibhusvej 25, hjørnet af Bredstedgade. Bækken fulgte på en strækning skellet mellem Kræmmermarken og Marienlund. Umiddelbart inden den krydsede Skt. Jørgens Gade dannedes en dam, Gummes Dam eller Gummes Kær, som »først i vore Dage« er blevet udtørret. Engelstofts bemærkning om, at vandet »nu har fået afløb til Canalen« må bero på en misforståelse.

Fredstenen, som Engelstoft omtaler, står nu ud for ejendommen Skt.

Jørgens Gade 186. Det er en groft tilhugget granitsten med en stor »Odense-lilje« og derunder årstallet 1649. Stenen havde tidligere stået ca. 40 m længere mod vest på ejendommen matr. nr. 5¹. Da murer Lars Nielsen o. 1880 havde købt denne grund og betragtede stenen som sin ejendom og agtede at disponere over den, måtte byrådet for at hævde sin ret til stenen indbringe sagen for politiet, som dog »ikke efter de foreliggende omstændigheder så sig i stand til at foretage videre i sagen«, og borgmesteren måtte true med § 22 i Reskript af 18de december 1789 og straffelovens § 294 eller dog dens analogi, inden mureren faldt til føje og erklærede, at han ikke ville modsætte sig, at stenen blev flyttet fra hans ejendom, når »saadant kun skete uden Udgift for ham«.

»Omend Byfredstenen ved den senest indtraadte Forandring i Henseende til Byens Jurisdiktion havde tabt sin retslige Betydning, saa turde den dog formentlig have bevaret Karakteren af en offentlig Indretning, der ialfald havde historisk Interesse«, og markudvalget oplyste »derhos i Skrivelse af 14de s. M., at det i Henhold hertil havde foranlediget Stenen flyttet ud paa Vejen i den tidligere Grænselinie.«⁶

2) vester vd til Clawesbeck oc Holebecks leth

Vester vd, d.v.s. ud fra byen gennem Vesterport, som lå på Vestergade.

Fra Vesterport kunne man komme i vestlig retning og krydse Clawesbeck (Klavsbæk), hvorfra vejen fortsatte til Middelfart. Klavsbæk må være identisk med den nu rørlagte Bolbro Rende. Ved krydsningen mellem vandløbet og Middelfartvejen var en bro af træ, som har givet navn til den tidligere landsby, Bolbro. Navnet er et glda. bulbro af subst. bul »planke, bjælke«.⁷

Broens beliggenhed (ved nuværende Rømersvej) ses på Videnskaberne Selskabs Conceptkort 1774–76, hvor den gamle landevej til Middelfart krydser vandløbet i landsbyen Bulbroe.

Fra Vesterport kunne man også komme i sydvestlig retning langs Odense Å ad nuværende Søndergade og Sdr. Boulevard og krydse Hedebækken ved Hedehuset på grænsen mellem byen og Dalum sogn.

Navnet Holebæk kendes fra ældre matrikelkort og markbøger på grænsen mellem Odense by og Sanderum sogn.⁸ »Holebecks leth« skal formentlig tolkes som »lidh« d.v.s. rute. I dag kendes i dette område to

vandløb: Stegsted afløbet, som har udspring i Stegsted og Elmelundafløbet, som har udspring i Elmelund. De løber sammen ved Enghave Huse syd for Bolbro og fortsætter forbi Friluftsbadet og Sanderum Tørvehave langs grænsen mellem Sanderum/Dalum sogne og den tidligere købstad ind til udløbet i Odense Å ved Zoologisk Have. Fra Enghave Huse til åen kaldes vandløbet Hedebækken efter Hederne, som var betegnelsen for byens vestlige marker.

Biskop Engelstoft mente 1880, at Holbechslid muligvis var »en Eng eller et led, der, hvor endnu Bækken Hulbæk fra Elmelund Mark løber ind i den større Bæk, Hedehuus Bækken«,⁹ medens stiftsprovst A. Damgård 1888 i sine Almindelige historiske Oplysninger om Odense Kjøbstads Jorder tolkede Klavsbæk som Bolbro Rende (og også Holebæk som Hedebækken).¹⁰

3) ... *Synder vd til Ostebeck*, d.v.s. ud fra byen gennem den søndre port, d.v.s. Møglebroport og videre ad nuværende Frederiksgade og Rødegårdsvej til krydsning med den nu rørlagte Ostebæk.

Med henvisning til privilegierne af 1477 skriver Engelstoft: »Byfreden (d.v.s. Byens Jurisdiction) begyndte vel (d.v.s. ganske vist) ved Ostebek, Østerbek, (som løber fra Kragsberg imod Øst (skal være nord) ud i Åen); men Byen eiede lidet (d.v.s. kun lidt) mere end Veien, thi til begge Sider laae St. Knuds Klosters Marker og Enge og 16 udleiede Haver; til Øst havde tillige Frue Kirke noget Jord, og Eibymændenes Marker gik her tæt op til Byen, som Hunderup Byes Marker vestligere«. ¹¹ Engelstoft tilføjer, at Østerbækshusene omtales i matriklen (Grundtaxten) 1776 og »kaldes endnu Ostebekshusene«. På gengivelsen af J. Themsens kort over Odense og omegn 1717 (Pl. III) har Engelstoft tilføjet ordet »Byfred«, hvor den gamle vej til Svendborg krydser »Ostbek«, som han her kalder vandløbet.

For så vidt som Ostebækken løber i nordlig retning, kan man tale om »byens gamle østgrænse«, men efter ordlyden i 1477-dokumentet må Ostebækken kaldes »byens gamle sydgrænse«. Skrivemåden i et Kronens skøder 1666¹²: Østerbek tyder dog på, at man dengang har opfattet bækken som liggende øst for byen. Verdenshjørnet øst kaldes endnu i sømandssproget »ost« og en østenvind en »osten«. Det kunne måske forklare formen Ostebæk. Den vej, som vandløbet 1934 har givet navn til

hedder Østerbæksvej. På Generalstabens kort 1: 5.000 over Odense Købstad 1904¹³ skrives navnet Aasted Bæk. Der synes ikke at være belæg herfor, da et hus Åsted ikke kendes.

Der er ikke bevaret nogen sten til markering af grænsen for byfreden ved Ostebækken, men markerne øst for grænsen, altså i landsbyen Ejbys jorder, kaldtes Korsagre. Herfra stammer navnet på sognet Korsløkke. Markerne havde formodentlig navn efter et (træ)kors, som markerede byfreden »paa Ottensemarch wed bachen (d.v.s. Ostebækken), hvor korset stod til forne«. ¹⁴

4) ... *nør vd til Iglewadh, Rosenkelle oc Oole wad oc theres wegh til theres haffen oc skib i Ellemose aa frii.*

De tre navne: Iglevad, Rosenkilde og Oolevad har ikke hidtil været lokaliserede. Man passerede stederne, når man kørte ud af byen gennem Nørreport. Det er dog utvivlsomt, at et af stederne har ligget på Tolderlundsvej, hvor der lidt nord for hjørnet af Helsingborggade endnu står en sten med en stor »Odense-lilje« og under den årstallet 1649 og under det igen årstallet 1750.

Medens det ikke volder særlig vanskelighed at angive, hvor de veje, der førte ud fra Odense i østlig, vestlig og sydlig retning førte hen, er det ikke så lige til at angive, hvor Nørregade førte hen. Vejen til Nordfyn gik oprindelig ikke som nu ad Nørregade-Nørrebro, men man måtte syd om Næsbyhoved Sø. Først da Valdemar Atterdag (1340–75) anlagde en »svær og mægtig dæmning fra Kohave til Kluset« (ved den nuværende Kluset Bro på Slettens Landevej), blev der mulighed for at køre ad veje, som svarer til dem, vi kender fra nyere tid. På Georg Brauns kort over Odense 1593 kaldes Nørregade for »via Borealis seu regia« (Nørregade eller Kongegade), fordi den førte til Næsbyhoved Slot (og videre til Bogense, via Bogoniam). ¹⁵

Det antages, at byens ældste grænse mod nord lå ved Gravene/Hans Jensens Stræde. Nørregade har på strækningen fra Korsgade (d.v.s. hjørnet af Vestergade/Overgade) til nuværende Asylgade (som er en nyere gade) en ejendommelig svagt buet form mod vest. Denne bue forstærkes i den vestlige facadelinie nord for Gravene og peger i retning af Slottets fløj mod Vindegade og langs Slottets (det tidligere Skt. Hans Klosters) sydlige grundgrænse.

Byfredstenen på Tolderundsvej (fol. Bjarne Mortensen).

Lidt længere mod vest har grænsen mellem Skt. Hans og Skt. Knuds sogne i karreen Kongensgade/Vindegade/Klostervej/Østre Stationsvej et ejendommeligt skråt forløb, som fortsætter langs Rugårdsvej helt ud til Snapind. Det hører til en af min barndoms pudsige erindringer, at min bedstefar, sukkervarefabrikant Chr. Høegh, som byggede ejendommen Klostervej 22, kunne fortælle, at han om dagen sad i sit kontor eller sin dagligstue i Skt. Hans sogn, medens han om aftenen gik ind for at lægge sig til at sove i Skt. Knuds sogn.

På Georg Brauns kort er en gade svarende til Vindegade-Rugårdsvej vist fra Nørregade i vestlig retning til krydsning med Stavids Å. Herfra fører en gren forbi Trøstrup Kirke (og videre til det oprindelige vadested ved Dybvad Bro). En anden gren af vejen fører mod (Næsbyhoved)

Broby Kirke over Stavids Bro, som i sin tid var det første vadested over Stavids Å.

Georg Braun kalder Vindegade for »Platea obliqua«. Forleddet er blevet tolket som gammeldansk winda »vinde, sno«, og obliqua er blevet oversat til »bugtet«. Den første forklaring passer godt til gadens nuværende forløb til Vesterbro. »Gik Gadelinjens Bugter derimod i dobbelte Slyng ud og ind i Proptrækkerform, laa Vindel- eller Vindegade nærmere for ...«¹⁶

Betegnelsen »Platea« (latin platea, græsk plateia »gade«) anvendes af Georg Braun også om to andre af byens hovedgader: Overgade (Platea superior) og Nedergade (Platea inferior), og Vindegade kan derfor ikke blot være en vej, der fører ud til »nogle haver«. Det kan heller ikke være rigtigt at oversætte obliqua som »bugtet«, det må betyde »skrå« eller »som går på skrå«, altså hovedgaden, som går på skrå, nemlig i forhold til Nørregade, som fra Asylgade fører i stik nordlig retning, medens Vindegade og dens fortsættelse Rugårdsvej går i nordvestlig retning.

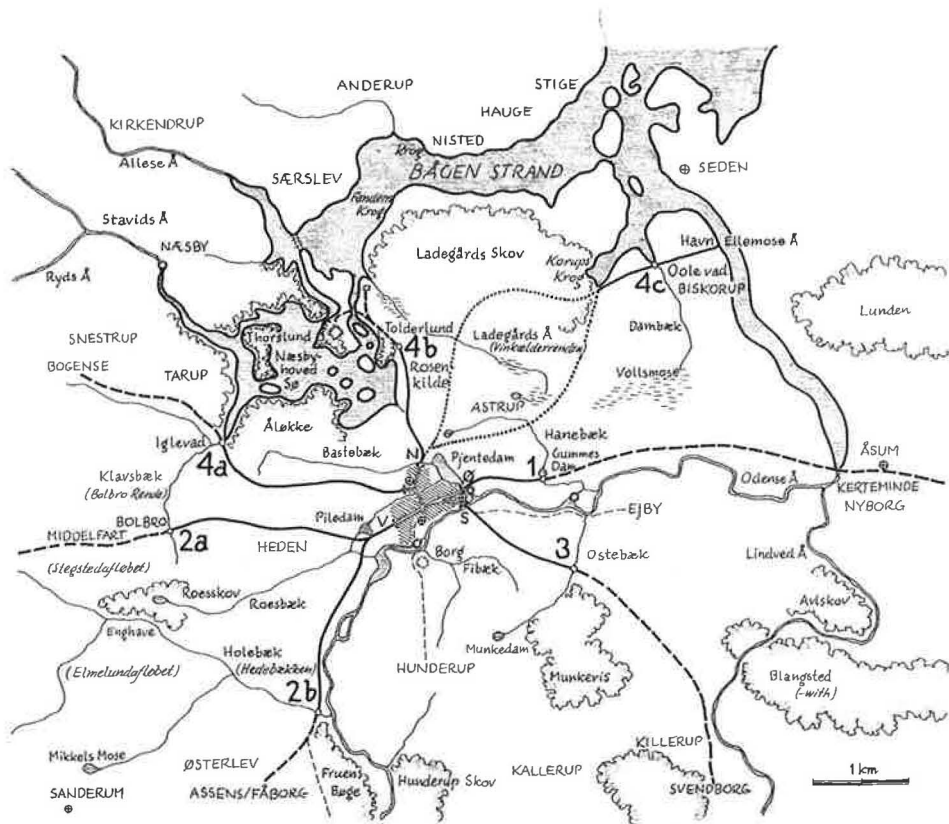
Hvis man forudsætter, at vejen til Rugård (eller Nordfyn) oprindeligt udgik fra den ældste Nørreport ved Gravene og fortsatte ad Vindegade og Rugårdsvej, kunne Iglevad være det sted, hvor vejen passerede Klavsbæk (Bolbro Rende), og byens vestlige marker, de såkaldte Heder endte.

Herefter kunne det næste navn i 1477-dokumentet, Rosenkilde naturligt lokaliseres til Tolderlundsvej, hvor der ikke kendes noget vadested (fordi vejen følger niveaukurverne).

Engelstoft skriver: »Iglevad, Rosenkilde og Aalevad kjendes ikke mere; dog findes endnu en Kilde paa Veien til Tolle lund, som hørte til Fru Magdalenes Have«, og om byens grund fra Nørreport til Næsbyhoved og Kluset skriver Engelstoft videre, at den her »allermeest (var) begrændset af St. Hans Klosters og Næsbyhoved Slots Eiendomme; allerede tæt udenfor Porten laae en Slotshave, som var forlehnet til Magdalene Drage, Michel Akeleis Hustru«. ¹⁷ Man skal nok ikke tage angivelsen »tæt uden for Porten« alt for bogstaveligt, for senere skriver Engelstoft om den kongelige have, som Magdalene Drage havde været forlenet med og den tilstødende kongelige skov Tollelund. Det vides, at Kronen i 1564 overgav sin »Jord og Ejendom Tollelund tilligemed den indenfor liggende Magdalene-Løkke til Oluf Bagger ...«¹⁸

Tilbage står herefter tolkningen og lokaliseringen af Oole vad.

Odense byfred 1477

Grænser for byfreden omkring Odense 1477 (tegning af forfatteren).

Det kan næppe være rigtigt at tolke navnet som Ålevad og at sætte det i forbindelse med Ålækken eller Ålekrog på Åløkkemarken.¹⁹ Det kan ikke af 1477-dokumentet ses, om Oolevad og vejen til havnen er den samme eller to forskellige ruter. Såfremt man vil opfatte Oolevad som en lokalitet, som man passerede på vejen fra Nørreport til havnen ved Ellemose Å, kunne man lokalisere således:

Ellemose Å anvendtes i en række middelalderlige dokumenter som betegnelse for den nederste del af Odense Å. I 1288 erhvervede Odense by således ved mageskifte med Skt. Knuds Kloster en eng, »kallis Ellemosze engh, liggendis østhenn fraa Korøpe (d.v.s. (Bis)korup) op tiill

aaenn«. ²⁰ Dette mageskifte må have haft til formål at sikre en havneplads på byens grund. Vi kan ikke vide nøjagtigt, hvor denne landingsplads lå, men forløbet af ældre veje i området kan give os et fingerpeg. Umiddelbart nord for landsbyen Biskorup løb indtil anlæg af den ny Kertemindevej en markvej fra Hindemose Huse mod øst som en hulvej over Hindehøj. Spor af hulvejen ses endnu tydeligt i terrænet. Ved Biskorup endte vejen i et vandingssted ved Odense Å, som tidligere her løb tæt ind til ådalens vestlige bred. Her må have været et velegnet landingssted for skibe. Lidt øst for Hindehøj passerede vejen afløbet fra Vollsrose (som tidligere hed Dambæk) ²¹. Denne krydsning kunne være Oole vad. Man kunne måske tænke sig, at Oole vad er en skrivefejl for Holevad, som er et velkendt stednavn. Man ved, at der i andre af Christian I.s dokumenter fra 1477 forekommer fejlagtige stednavneformer. ²² Forleddet kunne i så fald tydes som gammeldansk hola »hulning, kløft, der skræber sig ned i terrænet«, men jeg overlader iøvrigt tydningen til stednavneforskerne.

Et Oole vad med denne beliggenhed kunne også give forklaringen på formuleringen: »til Iglevad, Rosenkilde og Oole vad og (underforstået: videre ad) deres vej til deres havn ...«, idet den sidste vejstrækning fra vadestedet til åen naturligvis også måtte være omfattet af byfreden.

Hvordan man kom til vadestedet inde fra byen kan man kun gætte på. Det var dog givet, at man skulle ud ad Nørreport, som dengang lå på Nørregade umiddelbart syd for Frelsens Krog (Østre Stationsvej). En mulighed var, at man brugte den nuværende Kræmmergyden, som lå på vandskellet mellem Odense Å og Stavids Å, og ved at følge den nuværende Skibhusvej undgik man at skulle krydse Hanebækken. Hvis man dernæst krydsede Vinkælderrenden på dens smalleste sted ved Fredens Kirke og først når man nærmede sig Sandhusvej, drejede mod øst ad denne, undgik man alle lavninger og mosedrag i den østlige del af Vinkælderrendens opland og nåede syd om Hindemosen til hulvejen, der førte til havnen.

En anden mulighed var, at man fulgte den nuværende Kochsgade forbi landsbyen Astrup og herfra drejede mod nord langs skellet mellem Skt. Mikael/Skt. Hans og Vor Frue sogne. Sogneskellet endte ved en arm af fjorden, der kaldtes Korups Krog, og hvor der måske havde været et landingssted. Fjordarmen groede senere til som mose (Hindemose), så at landingsstedet ikke længere kunne bruges. Dette kunne være sket 1288,

gade i byen	byport	vej uden for porten	grænse f. byfred	vej uden f. byfred	mål for vejen
<i>Overgade</i> (<i>Østergade</i>)	<i>Pjenteport</i> (<i>Østerport</i>)	Skt. Jørgens Gade	<i>Hanebæk</i>	Åsumvej	Nyborg og Kerteminde
<i>Nedergade</i> (- <i>Brogade</i>)	<i>Møglebroport</i> (byens søndre p.)	Frederiksgade- Rødegårdsvej	<i>Ostebæk</i> (<i>Østerbæk</i>)	-	Svendborg
<i>Vestergade</i>	<i>Vesterport</i>	Søndergade- Sdr. Boulevard	<i>Holebæksvejen</i> (<i>Hedebæk</i>)	Fåborgvej	Fåborg og Assens
<i>Vestergade</i>	<i>Vesterport</i>	Vesterbro- Middelfartvej	<i>Klausbæk</i> (<i>Bolbro</i>)	Middelfartvej	Middelfart
<i>Nørregade</i>	(<i>Nørreport</i>)				
<i>Nørregade</i>	<i>Vindegadeport</i> <i>Nørreport</i>	Rugårdsvej Tolderlundsvej (<i>Jordbrovejen</i>)	<i>Iglevad</i> <i>Rosenkilde</i>	Rugårdsvej Tolderlundsvej (<i>Jordbrovejen</i>)	Rugård Næsbyhoved Bogense/Sletten
<i>Nørregade</i>	<i>Nørreport</i>	(hulvej ved Hindehøj)	<i>Oole vad</i>	-	Havn ved Odense Å (Skibsmade)

da byen foretog det nævnte magelæg med Skt. Knuds Kloster, og forklar-
ringen om, at Oole vad bør søges ved krydsningen mellem hulvejen og
Vollsmose-afløbet fremgår da af, at vejen fra Hindemose er blevet fortsat
i østlig retning til Odense Å (Ellemose Å) nord for Biskorup.

Noter

1. H. V. Clausen, Byens ældste Historie, i: H. St. Holbeck (red.), Odense Bys Historie, 1926, s. 64.
2. Odense Amts Bebyggelsesnavne, 1969, s. 23.
3. smst. s. 26.
4. C. T. Engelstoft, Odense Bys Historie, 1880, s. 136, note 2.
5. smst. s. 412, jfr. Odense Amts Bebyggelsesnavne, s. 6.
6. Odense Byråds Forhandlinger 1880.
7. Odense Amts Bebyggelsesnavne, s. 4-5.
8. John Kousgård Sørensen, Danske sø- og ånavne III, 1978, s. 119, Holebæk nr. 69.
9. Engelstoft 1880, s. 129, note 1.
10. Damgaard (Stiftsprovst), Almindelige historiske Oplysninger om Odense Kjøbstads Jorder (Tillæg til Jordebog for Odense Kjøbstad 1888), s. 37.
11. Engelstoft 1880, s. 115f.
12. Odense Amts Bebyggelsesnavne, s. 18.
13. Kort i udstillingen på Odense Rådhus.
14. Åsum Herreds Tingbog, 1640-48, ved Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup, under 28. juli 1642, jfr. Odense Amts Bebyggelsesnavne, s. 10 (Korsløkke).
15. Ove Jørgensen, OTONIVM, Odense 1593.
16. Hugo Matthiessen, Gamle Gader, 1917, s. 60.
17. Engelstoft 1880, s. 140-141 og 203.
18. Damgaard 1888, Tillæg, s. 50.
19. Engelstoft 1880, s. 141.
20. smst. s. 172, jfr. De ældste danske Archivregistraturer, V, s. 217.
21. Danske sø- og ånavne, I, s. 296, Dambæk nr. 12 (På Mellemmarken i Biskorup).
22. smst. III, s. 196.